

ביקורת ספר

פילוסופיה ארצישראלית

גדעון כ"ץ

שלום רצבי, "אנרכיזם ב"ציון": בין מרטין בובר לאהרן דוד גורדון, עם עובד, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"א, 339 עמודים

במוקד ספרו של שלום רצבי ההשוואה בין שני הוגים ציונים: מרטין בובר ואהרן דוד גורדון. אישים אלה יצרו מסכתות מחשבה העוסקות בבעיותיו של היהודי המודרני המתיישב בארץ אבותיו מפרספקטיבה פילוסופית. סוגיות קונקרטיות כגון תפקידה של הפוליטיקה בחיי היישוב, הזיקה אל ארץ ישראל ומשמעותה של המסורת היהודית מתבררות אצלם מפרספקטיבה אפיסטמולוגית, אונטולוגית ואנתרופולוגית. עושר זה מוליד מחשבה כפולת פנים:

בהגותם הציונית והחברתית של גורדון ובובר ניצבים אנו בפני תורה לאומית וחברתית שהיא בעת ובעונה אחת גם אוניברסלית וגם פרטיקולרית. מחד גיסא, ככל תפיסה לאומית וחברתית ציונית, אף תפיסתם הלאומית של גורדון ובובר מתכוונת בראש ובראשונה לעם ישראל ולארץ-ישראל. בתור שכזו היא נושאת אופי פרטיקולרי. מאידך גיסא, בשל היותה מעין מסקנה מוכרחת מהשקפת עולם כוללת שעניינה האדם, או ליתר דיוק האדם והחברה המודרניים, ההכרה, אלוהים וההוויה כולה, טבעי הוא שאף הגותם הלאומית תישא אופי אוניברסלי (עמוד 16).

ניתוחו של רצבי מקיף את כל הסוגיות האלו, ובכך ניכרות גם סגולותיו כהיסטוריון חוקר מחשבה: היכולת להאיר את הסוגיות המופשטות האלו לכל עומקן ובדרך לקשור אותן אל סוגיות קונקרטיות יותר, תרבותיות, לאומיות ופוליטיות. רצבי מתחיל בניתוח מקיף של הגותו של בובר. הוא מתאר את הבחנתו הידועה בין דת ובין דתיות (ומקדיש לה דיון נרחב בפרק ב), סוקר את משמעותה של התגלות האל ואת השניות היסודית בחיי האדם ומבאר את הזיקה לארץ ישראל כזיקה תאופוליטית. בדרך דומה, במתן הדעת למופשט ולקונקרטי, מוצגת הגותו של גורדון. רצבי דן בתורת ההכרה המיוחדת לו, בתפיסתו את הטבע ובזיקת החברה האנושית אליו. על יסוד עניינים אלו מתבררים זיקתו לארץ ישראל

ויחסו לסוציאליזם. כל העיונים האלו נעשים אגב שפיכת אור על ההקשרים התרבותיים והרעיוניים החיוניים להבנת צמיחתן של מחשבות ההוגים האלו: בירור הבחנתו של גורדון בין 'הכרה' ובין 'חוויה' כולל דיון באפיסטמולוגיה של עמנואל קאנט (בעיקר בקטגוריות ובמעמד 'הדבר כשהוא לעצמו'); ועיון ביחסו של בוכר לסוציאליזם מביא בחשבון את השפעתו של גוסטב לנדאואר. דבר זה נעשה במקומות רבים. הנס קוהן, סרן קירקגור, פרידריך שליירמאכר, אוסוולד שפנגלר הם רק אחדים מהמקרים ומהעניינים. הקשר חשוב אחר נוגע לטענתו המרתקת של רצבי שהעיון במקרא עיצב את תפיסתו הלאומית של בוכר אפילו יותר מההוגים שהשפיעו עליו.

ההגות המופשטת ביותר של הציונות מנותחת למן יסודותיה ולאור הקשריה. הקורא יבחין בכך בעצם קריאתו. את עיקרה של רשימת הביקורת הזאת אני רוצה להקדיש לביורר העניין היסודי שבספר — עצם ההשוואה בין שני ההוגים, שבה רצבי פותח ובה גם נועל את דיונו. רצבי מסביר שבובר וגורדון לא ראו בציונות תנועה לאומית רק במובן הפוליטי והצר של המילה, אלא הזדמנות לחולל רנסנס יהודי. תמורה כזאת עשויה להתרחש עם היווצרותה של זיקה חדשה לארץ ישראל. לכך צריך להוסיף את מה שמתברר לאורך כל הספר: הוגים אלו הסתייגו עמוקות מן המדינה ומן הפוליטיקה; היה להם הלוך רוח רליגיזי שהיה נעוץ במסורת היהודית כשם שפתח בה פרק חדש; והם הדגישו את מקומו של הסובייקט בחיי הדת ונרתעו מן הגילויים הממסדיים שלה. שני ההוגים האלו היו אפוא ציונים, סוציאליסטים, אנרכיסטים, רליגיזים וסובייקטיביסטים. לזה אפשר להוסיף את הלוך רוחם האוטופיסטי ואת זיקתם ללאומיות האורגנית. מובן שקרבה זו — או לפעמים: דמיון — איננה זהות. בפרק האחרון רצבי מתעכב על כך ומסביר למשל שחיוב הזיקה לארץ ישראל אינו נובע מאותם הטעמים: גורדון ביסס את הזיקה לארץ ישראל על האנתרופולוגיה הפנתאיסטית שיצר, ואילו בוכר ביסס אותה על תפיסתו התאופוליטית (עמוד 248).

להבנתי — ומעתה הבנתי היא בעצם פרשנות — חשיבותה של השוואה זו נמצאת מעבר לפרטיה. עיקרה נתון בכך שהיא שופכת אור על אחת משלוחותיה של הפילוסופיה. בוכר וגורדון הם פילוסופים. עמדותיהם מעוגנות בתפיסות מופשטות, ומרכז מחשבותיהם נקבע לפי דרכי התמודדותם עם שאלותיה הנצחיות של הפילוסופיה. עיון מקיף בשני אישים אלו הוא לאמתו של דבר פרק של תולדות הפילוסופיה היכול להיקרא 'הסניף הארצישראלי'. שם זה מתאים לו מפני שיצירתם התחברה בחבל הארץ הזה — ליתר דיוק, כל חיבוריו של גורדון ואחדים מחיבוריו של בוכר — וגם מפני ששאלת הזיקה אל ארץ ישראל הייתה אחד הנושאים המרכזיים של מחשבתם. היצירה הפילוסופית שנוצרה בארץ ישראל איננה בחזקת יש מאין, ורצבי כאמור שופך אור על מקורותיה ועל הקשריה. בכל זאת, ארץ ישראל היא מקום היווצרותה של מחשבה זו ואחת מבעיותיה העיקריות.

הדבר מעורר מחשבות על מקומם של אישים אלו במסורתה של הפילוסופיה מזה ועל כוחה של הפילוסופיה במחשבה הציונית מזה. לבה של הפילוסופיה הארצישראלית הזאת נתון במשמעות המעשית המובהקת המתנסחת בה. רצבי מנסח זאת כך: 'הפילוסופיה

היתה לדידם פעילות שמטרתה בראש ובראשונה לעורר את הקורא להתחייבות ולמעורבות אישית טוטלית בשאלות שהקיום הקונקרטי מציב בפניו' (עמוד 19). למגמה כזאת יש כמובן דוגמאות רבות ומופתיות בתולדות הפילוסופיה: החל באפלטון ובסטואיקנים וכלה בניטשה ובסארטר. לכל אלה הייתה הפילוסופיה עיון מופשט המורה על דרך חיים. כאשר חושבים בהקשר פילוסופי כללי, מתבלט ייחודה של הפילוסופיה הארצישראלית הזאת. נגזר ממנה אורח חיים מסוים. יש לה משמעות יום-יומית. במקרה של גורדון ערכה של העבודה ולימוד הזכות על הקמת האוניברסיטה העברית הם למשל מסקנות היוצאות מן הפנתיאיזם שלו. אימפליקציות מגוונות יש גם במחשבתו של בוכר. משמעות המעשים, במסגרת הפילוסופיה שנוצרה בארץ ישראל, עשירה במיוחד. בכך כמדומני יש לה מקום של כבוד אפילו בפילוסופיה הכללית.

סגנונם המיוחד של בוכר וגורדון הוא חלק מעניין זה. רצבי מזכיר את הערתו של בורחס כי בקוראו לראשונה את בוכר היה משוכנע שאלה הם שירים מופלאים. רק אחר כך הבין שזהו טקסט פילוסופי. גם הרטוריקה הנבואית שגורדון מנסח בה את רעיונותיו על העבודה ועל השיבה לטבע שייכת לזה. יצירתם של אישים אלו, בוכר וגורדון, שייכת למסורת עתיקת יומין של כתיבת פילוסופיה באמצעים ספרותיים מגוונים. דימויים וציורי לשון, למשל, אינם נופלים בחשיבותם מן הטיעון. דרך ביטוי זו אפשר לראותה – לפחות במקרהו של הסניף הארצישראלי ולבטח גם במקרים אחרים – כחלק מאופייה המעשי. היא אינה יכולה להסתכם בשכנוע, אלא עליה לכבוש את נפש הקורא.

בעצם העיון המשווה הזה בספרו של רצבי מוארת לנו יצירה פילוסופית שנוצרה בארץ ישראל או ממוקדת בה. יש לכך, כפי שטענתי עד כה, משמעות מפרספקטיבה כללית. דבר אחר המובן ממחקר זה קשור לתפקידה של הפילוסופיה בציונות. כזכור, שני אישים אלו מסויגים עמוקות מן המדינה, ועל כך מעידה כותרת ספרו של רצבי: אנרכיזם ב"ציון". קיומן של תפיסות אנרכיסטיות בציונות היא עובדה המחייבת עיון מיוחד: הציונות, על כל פלגיה, שאפה לארגן מחדש את העם היהודי, ועל כן ברור שהצעות שמקורן בהלוך רוח אנרכיסטי עתידות היו להשתבץ במפעל כזה כרעיונות יוצאי דופן, חלופות מפתיעות וזנוחות להשקפות שהשתרשו. במילים אחרות, לדמיין כך, בדרך אחרת לגמרי, את תכליתו של המפעל הציוני יכול רק מי שמחשבתו מתחילה במרחקים, בשאלות על האדם ועל ההווה. דבר זה הוא המקנה שאר רוח להשוואת שני ההוגים האלו, לבטח כמו שזה נעשה בספרו של רצבי.